

.....

SOTSIOLINGVISTIK VARIATIVLIKNING LEKSIKOGRAFIK TAVSIFLASH TAMOYILLARI HAQIDA

Nasirov Davranbek Palvannazirovich

Alfraganus universiteti

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada lingvistik variativlikning sotsiolingvistik xususiyatlarini leksikografik tavsiflash tamoyillarini tasniflash muammolari o'rganiladi. Muayyan so'zning leksikografik tavsifining tegishli tamoyillarini tanlashda qiyinchiliklar aniqlanadi: bu til birligini tavsiflashda leksikografiyaning umumiy tamoyillarini hisobga olish zarurati bilan bog'liq, ammo ular adabiy til me'yorlariga qaratilganligi; lingvistik variativlikni hisobga olmaslik; lug'at tanlashning cheklangan doirasi, chunki sotsiolektning so'z boyligi cheklangan; empirik materialni tanlash va tizimlashtirishda ma'lum qiyinchiliklarni keltirib chiqaradigan muayyan sotsiolektning lingvistik variantlarini til normasidan tashqarida ko'rib chiqish zarurati; dialekt, xalq tili, professional sotsiolektlarni aniqlash uchun mavjud leksikografik amaliyotlarni o'rganish zarurati.

Kalit so'zlar: variativlik, lisoniy variativlik, sotsiolingvistik variativlik, lug'at, leksikografiya, leksikografik tavsif, leksikografik tavsif tamoyili;

Leksikografiyada prinsiplarning ko'plab tasniflari taqdim etilgan bo'lib, ularga ko'ra materialni tanlash va til birligini tavsiflash amalga oshiriladi. Izohli lug'atlarning aksariyatida so'z tanlash tamoyillari leksikografik tavsif tamoyillarini belgilaydi. Shunga qaramay, asosiy xususiyati sotsiolingvistik o'zgaruvchanlik bo'lgan turli sotsiolektlarning katta miqdordagi so'z boyligi ma'lum bir so'zning leksikografik tavsifi uchun tegishli prinsiplarni tanlash muammosiga duch keladiki, buning bir qator sabablari mavjud:

- birinchidan, lisoniy birlikni tavsiflashda leksikografiyaning umumiy tamoyillarini hisobga olish zarurati, lekin ular birinchi navbatda adabiy til normalariga qaratilgandir;

- ikkinchidan, sotsiolektning soʻz boyligi cheklanganligi sababli, lugʻat tanlash sohasini cheklash orqali;

- uchinchidan, empirik materialni tanlash va tizimlashtirishda muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqaradigan muayyan sotsiolektning lisoniy variantlarini til meʼyorida tashqarida koʻrib chiqish zarurati;

- toʻrtinchidan, dialektal, xalq tili va professional sotsiolektlarni aniqlash uchun allaqachon mavjud leksikografik amaliyotlarni oʻrganish zarurati.

Soʻzlashuv nutqining izohli lugʻatlarida L.P. Krisin tomonidan taklif qilingan beshta asosiy tamoyil amalga oshiriladi:

- bir kontekstda maʼnolarning mos kelishining izchilligini koʻrsatadigan diffuziya prinsipi (D.N. Shmelev, Yu.D. Apresyan) – sotsiolingvistik oʻzgaruvchanlik doirasida bu tamoyil juda muhim hisoblanadi;

- differensiallik tamoyili, yaʼni lugʻat maʼlum bir sotsialektga xos boʻlgan leksik birliklar va ularning maʼnolarini oʻz ichiga oladi;

- ona tilida soʻzlashuvchilarning faol nutqida eng dolzarb va tez-tez uchraydigan lugʻatni aks ettiruvchi chastota prinsipi;

- ijtimoiy chegaralanish prinsipi, uning asosida lugʻat maʼlum bir ijtimoiy, kasbiy yoki yosh chegaralangan guruhda faol qoʻllaniladigan va koʻpincha xronologik jihatdan cheklangan leksik birliklar / uning alohida komponentlari yoki maʼnolarini oʻz ichiga oladi;

- belgilash prinsipi: leksik birliklarning semantik, morfologik, sintaktik, stilistik va pragmatik xususiyatlari, aloqa holatiga, vaziyatga, ijtimoiy cheklovlarga qarab maʼlum bir til variantidan foydalanishni belgilaydi (Krisin, 2008).

Bizning fikrimizcha, sotsiolingvistik oʻzgaruvchanlikning leksikografik tavsifi tamoyillarini aniqlash va tavsiflash juda muhim, chunki bu bizga eskirgan yoki aksincha, jamiyat yoki muayyan ijtimoiy guruhning faol lugʻatiga yangi lugʻatning kiritilishini kuzatish, til variantining sotsiolingvistik maqomini oydinlashtirish va undan foydalanish holatlarini aks ettirish mkonini beradi.

Leksikografik tavsifning asosiy tamoyillari B.A. Larin tomonidan ishlab chiqilgan. Quyida ushbu tamoyillarni sotsiolingvistik oʻzgaruvchanlik bilan bogʻliq holda koʻrib chiqaylik.

1. Lugʻatning toʻliqligi prinsipi soʻzlovchi nutqining xususiyatlarini hisobga olgan holda yozma ravishda qayd etilgan folklor, badiiy adabiyot, ogʻzaki jonli nutq boʻlishi mumkin boʻlgan materiallar hajmini aks ettiradi. Qaysi manba boʻlishidan qatʼi nazar, materialning mazmuni tasvirlarning yorqinligini, kundalik muloqot holatlarini, muloqot sharoitlarini, soʻzlovchining ijtimoiy xususiyatlarini aks ettirishi kerak.

2. Materialni toʻgʻri sertifikatlash tamoyili matndagi soʻz/iboraning aniq joylashuviga havolalar mavjudligini nazarda tutadi.

3. Taʼriflangan birliklarning vaqt va fazoviy xarakteristikalarini tamoyili til birligi va uning variantlarini kelib chiqishi, koʻrinish xronologiyasi, hududiy/ijtimoiy mansubligi nuqtai nazaridan tavsiflash uchun dolzarbdir.

4. Retrospektiv lingvomadaniy xususiyatlar tamoyili lingvistik maʼnoni yoki uning biron bir elementini tushuntiruvchi tarixiy, etnografik, umumiy madaniy sharhlarning mavjudligini nazarda tutadi.

5. Keng qamrovli tavsif tamoyili har bir tasvirlangan lingvistik birlik va uning variantlari uchun tizimli xarakteristikani nazarda tutadi, bu maʼnolarning qoʻllanish sohasi, chastotasi va uslubiy boʻyoqlari boʻyicha farqlanishini hisobga oladi (Mokienko, 2012, 72-bet).

P.N. Denisov tasnifi til birligini leksikografik tavsiflashning quyidagi tamoyillari bilan taqdim etilgan:

1. Nisbiylik prinsipi yoki adresatga eʼtibor qaratish oʻquvchining dastlabki umumiy madaniy bilimlarini yangi maʼlumotlar bilan toʻldiradigan qisqacha tarixiy va madaniy sharhni nazarda tutadi.

2. Anʼanaviylik yoki leksikografik tarixshunoslik tamoyili illustrativ material va nutqiy kontekstlarning majburiy mavjudligini nazarda tutadi.

3. Standartlashtirish tamoyili til birligi va uning maʼnolarining leksikografik tavsifining maʼlum bir tuzilishiga: izohlash, sintaksis, grammatik, morfologik belgilar va boshqalarga rioya qilishga, yaʼni materialning taqdim etilishini, shu jumladan uning ketma-ketligini birlashtirishga qaratilgan. .

4. Soddalik tamoyili oʻquvchiga yoʻnaltirilgan tasvirlash tamoyili bilan chambarchas bogʻliq – izohlash jarayonida sodda, aniq tushuntirish, sintaktik tuzilmalar, maʼno tuslarini tushuntirish va hokazolardan foydalanish kerak.

5. Tejamkorlik tamoyili nutqdan iqtibos bilan qisqa, ixcham kontekstni nazarda tutadi.

6. To'liqlik tamoyili deganda lisoniy birlik va uning ma'no belgilarini izohlashga intilish, ularning amal qilish jarayonida qo'llanish qoidalarini ko'rsatish (leksik, morfologik, so'z yasalishi, fonetik, sintaktik variantlari), ma'nolarning o'zgaruvchanligi va ularning elementlari turlicha bo'lishi tushuniladi.

7. Samarali tasvirlash tamoyili lug'at yozuvini to'g'ri tushunishga, shuningdek tasvirlangan birlikni nutqda yoki bayonda qo'llashga qaratilgan (Denisov, 1993, 214-bet).

Ko'rib turganingizdek, P.N. Denisovning tasnifidagi tamoyillar B.A. Larinning tasnifini to'ldiradi. Ikkala tasnif ham o'quvchiga yo'naltirilgan bo'lib, materialni ma'lum bir ketma-ketlik va tuzilishda taqdim etadi, talqin qilish uchun turli xil ilustrativ materiallardan foydalanishni taklif qiladi, buning asosida o'quvchi qanday qilib lingvistik birlik / ifoda va uning ma'nolari muayyan kontekstga mos kelishi va ma'lum bir vaziyatga qanchalik mos kelishi haqida aniq tushuncha hosil qiladi.

Bizning fikrimizcha, agar L.P. Krisinning ta'limotiga tayanadigan bo'lsak, ma'lum bir ijtimoiy cheklangan dialekt misolidan foydalangan holda sotsiolingvistik o'zgaruvchanlikning leksikografik tavsifining umumiy mazmuni quyidagilarda aks ettirilishi kerak:

1. Til variantining talqini.

2. Til variantining leksik-semantik mosligi va boshqa so'zlar (sinonimlar, antonimlar, konversiyalar, analoglar) bilan paradigmatic bog'lanishlarning tavsifi.

3. Til variantining morfologik belgilarining tavsifi, berilgan sotsiolektga xos grammatik ma'nolar.

4. Til variantining sintaktik xususiyatlarining tavsifi, shuningdek, ayrim konstruksiyalarda qo'llanilishini cheklash.

5. Til variantining talaffuz xususiyatlarining tavsifi: adabiy me'yorga nisbatan talaffuzidagi farqlar.

6. Ushbu til varianti qo'llanilgan turg'un iboralar.

7. Til variantining pragmatik xususiyatlari tavsifi.

Shuni ta'kidlash kerakki, bu tuzilmada lisoniy birlik va uning variantlari umumiy ma'nodagi leksik birlik sifatida emas, balki muayyan sotsiolektga mansublik nuqtai nazaridan tavsiflanadi.

Ayniqsa, hududiy cheklangan sotsiolektlar doirasida – xalq tili lug'atlarida sotsiolingvistik o'zgaruvchanlikni leksikografik tavsiflash tamoyillarini ishlab chiqish juda qiyin masaladir.

Xalq shevalari lug'atlarining tahlili sotsiolingvistik o'zgaruvchanlikning leksikografik tavsifi mazmunini aniqlash imkonini berdi:

1. Dialekt-so'zlashuv so'zi va uning fonetik variantlarini yozish. Biroq, turli lug'atlarda o'xshash leksik birliklarni yozishni tanlashda biz mualliflarning turli xil prinsiplarga yo'naltirilganligini ko'ramiz: fonetik yoki fonematik / morfematik tamoyil, bizning taxminimiz bo'yicha, lahjalar fonetik va morfologik qoliplarini lahja hududini tarixiy jihatdan o'rnatishdagi qiyinchiliklar tufayli yetarli darajada o'rganilmaganligi bilan bog'liq (Rus leksikografiyasi tarixi, 1998, 561-bet).

2. Leksik birlikning grammatik xususiyatlari, xususan, so'z turkumlariga mansubligi, omonimlarning mavjudligi. Bunda har bir variantning grammatik xususiyatlari adabiy tilning umumiy tamoyillariga (jinsi, soni, kelishigi, so'z turkumi va boshqalar) asoslanadi, lekin birikmalarning erkinlik va barqarorlik darajasiga, ularning semantik o'zgaruvchanligi, so'z yasash usullariga havola qilgan holda. Bunda leksik birlikning rivojlanish mantig'ini va leksik-semantik variantlarning funksional bog'lanishlarini o'rnatishga harakat qilinadi.

3. Leksik birlikning semantik belgilari: ma'lum hududga xos semantik mikromaydonlar ko'rsatilgan, har bir ma'no doirasida so'z qo'llanishning funksional-semantik xususiyatlari (torayishi, kengayishi, ma'no kontaminatsiya jarayonlari) ma'no ottenkalari bilan ko'rsatilgan.

4. Leksik birlik bilan kelgan turg'un birikmalar, eng avvalo, dialektizmlar: birikmalarning leksik-semantik guruhlari aniqlanadi, ularning semantik va so'z yasash modellari nutqda tarqalish darajasiga ko'ra tartibga solinadi.

5. Lug'aviy birlik va u bilan birikmalar ishtirok etgan gaplardagi tinish belgilari. Biroq, bir tomondan, dialekt so'zlashuv nutqning og'zaki shakli bo'lib, geografik jihatdan cheklangan va yozma tasvirlash jarayonini murakkablashtiradi, boshqa tomondan, ushbu

elementning lugʻat maqolasiga hatto minimal tavsiflar bilan kiritilishi nutqda foydalanishning maʼlum xususiyatlarini u yoki bu vaziyat shartlariga qarab izohlash imkonini yaratadi, masalan, soʻroq / undov gaplarida va hokazo.

Sotsiolingvistik oʻzgaruvchanlikni leksikografik tavsiflash uchun bunday tuzilmaning dialektlar misolida tanlanishi, soʻzlashuv nutq lisoniy birliklarining aksariyati adabiy til lugʻatlarida oʻz aksini topmaganligi va muayyan sotsiolektlar doirasida lugʻatning lisoniy oʻzgaruvchanligini oʻrganmasdan turib, tilning qoʻllanish xususiyatlarini har tomonlama tushunish boʻlmasligi bilan izohlanadi.

Xulosa

Demak, oʻrganish obʼekti maʼlum bir sotsiolekt tilida soʻzlashuvchilar nutqi boʻlgan turli lugʻatlardagi lugʻat maqolasining tuzilishi va mazmunining tahlili shuni koʻrsatdiki, leksikografik tavsifning yuqorida tilga olingan tamoyillarini sotsiolingvistik variativlikni tavsiflash jarayonida amalga oshirilishi quyidagicha holatdadir:

Differensiatsiya tamoyili, lugʻat maqolasining tuzilishi tamoyili, leksik polisemiya tamoyili, illustrativ materialning mazmunliligi tamoyili, leksik material manbalarini relevantligi tamoyili, chastota tamoyili va diffuziya (maʼnolarning nomuvofiqligi) tamoyillari umumiy, yaʼni barcha lugʻatlarda kuzatiladigan tamoyillardir.

Regional belgilash tamoyili alohida hududiy cheklangan sotsiolektni empirik jihatdan oʻrganish doirasida amalga oshiriladi.

Sotsiolingvistik variativlikni aks ettirish tamoyili qisman lugʻat maqolasida berilgan kontekstda, lekin vaziyat belgilarining aniq koʻrsatilmagani va vaziyatning oʻzgarishsiz amalga oshiriladi, mavqe-rol munosabatlari esa ushbu kontekstga xos umumiy stilistik belgi (masalan, jarg.) bilan koʻrsatiladi yoki umuman tasvirlanmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Денисов П.Н. Лексика русского языка и принципы ее описания. – М.: Русский язык, 1993. – 245 с.
2. История русской лексикографии / Отв. ред. Ф.П. Сороколетов. – СПб.: Наука, 1998. – 610 с.
3. Кестер-Тома З. Стандарт, субстандарт, нонстандарт // Русистика. – Берлин, 1993. – № 2. – С. 15-31.

4. Коровушкин В.П. Основы контрастивной социолектологии: Автореф. дисс. ...докт. филол. наук. – Пятигорск, 2005. – 50 с.
5. Крысин Л.П. Некоторые принципы словарного описания русской разговорной речи // Русский язык в научном освещении. – М., 2008. – № 2 (16). – С. 110-118.
6. Мокиенко В.М. Принципы латинской лексикографии в трехтомном Большом словаре русских пословиц, поговорок и сравнений русского языка // Вопросы лексикографии. – 2012. – № 1. – С. 70-84.
7. Мокиенко В.М., Никитина Т.Г. Большой словарь русского жаргона. – СПб.: Норинт, 2000. – 720 с.
8. Серебренников Б.А. Территориальная и социальная дифференциация языка // Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка. – М.: Наука, 1972. – С. 452-501.
9. Солнышкина М.И. Профессиональный морской язык. – М.: Academia, 2005. – 256 с.
10. Чернова О.О. Вариативность системы современного литературного немецкого языка и национальное своеобразие лексики его австрийского варианта (на материале названий продуктов питания) // Научные ведомости. Серия «Гуманитарные науки», 2015. – № 12 (209). – Выпуск 26. – С. 84-88.
11. Khujaev, M. (2024). AHMED ZAKI: ON THE IDEAS OF THE PHILOSOPHY OF HISTORY. *Экономика и социум*, (1 (116)), 235-239.